

АНТРОПОЛОГІЯ ПРАВА

УДК 17.021.2:342.72/.73

Бровко Н. І. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теоретико-правових та соціально-гуманітарних дисциплін Білоцерківського національного аграрного університету, м. Біла Церква

Генезис засад і принципів філософсько-правового розуміння особистості та процесу її формування

Проаналізовано закономірності процесу формування особистості в контексті філософсько-правового розуміння його генезису протягом основних етапів розвитку людського суспільства. Встановлено, що визначальними критеріями оцінювання повноцінної свідомої людської особистості є воля, чесноти, справедливість, рівень культурного виховання, законслухняна поведінка, повага до традицій, звичаїв і менталітету соціуму, у якому він живе або тимчасово перебуває. Питання визначення поняття «особистість» було дискусійним протягом усього часу існування людської цивілізації. Одним із перших проблему людини в соціумі поставив у центр філософських міркувань Сократ. Згідно із середньовічним світоглядом, у трактуванні людської особистості панувала теологічна ідея духовності. Якщо антична філософія дійшла висновку про наявність у людській сутності душі й тіла, то християнство відкриває ще один «вимір» людського існування – дух. Марксистська філософія досліджує конкретну людину, яку визначає через потреби, матеріальні умови існування і рід діяльності. Водночас Ф. Ніцше констатує знищення особистості за часів соціалізму. На думку П. Юркевича, індивідуальність особистості відображається в почуттях, переживаннях, емоціях, реакціях, а не в думках людини. Знання отримують і можуть засвоїти в процесі духовної діяльності й лише тоді, коли вони проникають у серце. Людина – це фізична особа, якій притаманна наявність певних антропологічних та соціологічних ознак, сукупність яких є визначальною характеристикою її особистості. Якщо перші ознаки людина набуває «природним шляхом» і вони є втіленням її індивідуальності, автономності в соціумі, то другі – є наслідком засвоєння певних знань під час навчально-виховного процесу й визначають рівень її адаптації до умов існування в суспільстві (соціалізації). Людина не народжується особистістю, а стає нею в процесі розвитку, тобто особистість – це насамперед результат процесів виховання-навчання і самовиховання-самовдосконалення.

Ключові слова: екзистенціалізм; марксизм; моральність; культура; підпорядкування закону; правосвідомість; свідомість; справедливість; теологія; фрейдизм.

Постановка проблеми. В умовах соціальної трансформації суспільства проблема формування свідомості особистості як повноцінного учасника життєдіяльності правового,

демократичного та соціального суспільства набуває особливої актуальності. Йдеться, зокрема, про те, що дослідження феномену свідомості людини має значну наукову і практичну цінність, оскільки його результати можуть допомогти органам державної влади та представникам інститутів громадянського суспільства вирішити ряд питань пов'язаних з побудовою суспільства європейського зразка, будуть корисними у вирішенні ряду питань пов'язаних з правовим вихованням населення та забезпеченням законності та правопорядку в державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Свідомість людської особистості як філософська, психологічна, правова та культурно-соціальна категорія, як правило, розглядається з позицій різних дисциплін. Відповідно, основні напрями дослідження цієї категорії зорієнтовано на визначення її світоглядних і методологічних основ у філософсько-правовому та культурно-історичному аспектах, з'ясування зв'язку з культурно-освітнім та правовим вихованням, а також суспільною правосвідомістю соціуму.

На цій царині плідно працювали відомі вітчизняні та зарубіжні фахівці в галузі філософії, правознавці, психологи та соціологи, серед яких слід відзначити наукові доробки М. Алексєєва, С. Алексєєва, К. Бельського, М. Бердяєва, Л. Божович, Ю. Грошевого, І. Ільїна, С. Кара-Мурзи, Б. Кістяківського, Д. Керімова, М. Козюбри, В. Копейчикова, М. Костицького, Н. Костицької-Кушакової, А. Крижановського, О. Лосєва, М. Матузова, В. Нерсєянца, П. Новгородцева, М. Орзіха, Л. Петражицького, П. Рабиновича, В. Соловійова, П. Сорокіна, Г. Торгашєва та багатьох інших.

Завданням дослідження є аналіз генези та принципів філософсько-правового розуміння особистості, феномену свідомості людини та з'ясування їх ролі у формуванні особистості з новим типом мислення.

Виклад основного матеріалу. Історія політичної і правової думки, зазначає В.Нерсєянц, – дозволяє зрозуміти, як в боротьбі і зіткненні різних поглядів і позицій одночасно йшов процес розвитку пізнання природи держави і права, поглиблення уявлень про свободу, справедливість і право, закон і законність, про належний громадський і державний устрій, про права і свободи людини, форми і принципи взаємин особистості і влади [1, с. 176].

«В первісному суспільстві, – пише В. Павленко, – образ мети конкретної особи, план її діяльності існував на рівні загальних схем предметних дій, вплетений в конкретну дійсність і не актуалізується поза неї. Потім ці предметні дії проявляються в

образах, культурах, все більш абстрагуючись, поки не досягнуть рівня вербалізації, що може бути реалізованим в наговорах, фольклорі тощо. Надалі спостерігається процес згортання магічно-фольклорного компонента культури, який виштовхується у сферу архетипів. В критичних ситуаціях в суспільстві вмикається процес, що зумовлює рух до образно-культових (міфологічних) форм поведінки його членів [2, с. 59].

Як зазначається у спеціальній літературі, питання визначення поняття «особистість», було дискусійним практично протягом всього часу існування людської цивілізації та предметом дослідження філософів, правознавців, соціологів та представників інших галузей науки.

Одним з перших проблему людини у соціумі поставив в центр філософських міркувань родоначальник об'єктивного ідеалізму, спрямованого на визнання особистості як рушійної сили генезису суспільних відносин – Сократ – автор так званого «сократівського методу». Натомість основою трактату «Держава» його учня – Платона – була необхідність досягнення благаго і досконалого життя суспільства в цілому, а не питання особистості з її неповторною долею та потребою в багатосторонній діяльності [3, с. 546]. Відтоді, суб'єктом свободи і вищої досконалості у Платона, – писала А. Тахо-Годі, – є не окрема особистість і навіть не клас, а тільки все суспільство, вся держава в цілому. Утопія Платона не теорія індивідуальної свободи громадян, а теорія тотальної свободи – свободи держави в його сукупності, цілісності, неподільності [3, с. 555].

З плином часу характерною ознакою вже середньовічного світогляду з питань людської особистості є панування теологічної ідеї духовності. При цьому, – зазначається у спеціальній літературі, – йдеться не лише про Бога як найдосконаліше втілення духовності, але й про людину. Середньовіччя вперше в історії людства звернуло увагу на людину як на особистість, як на духовну, а не тільки природну і тілесну істоту. Тобто, якщо антична філософія дійшла висновку про наявність у людській природі душі і тіла, то християнство відкриває ще один «вимір» людського існування – дух. Як сказано у Євангеліє від Івана: «Народжене від плоті є плоть, а народжене від Духа є дух» [4, с. 52].

«Хоча абсолютна свобода і чиста діяльність, – слушно зауважує у цьому контексті В. Нерсесянц, – вільні від будь-якого зла, доступні лише Богу, а й «людина вільна». Як розумне і духовне виробництво, вона здатна до самопізнання і самовизначення і завдяки цьому є самостійною особою, вільною

істотою, що володіє свободою вибору, можливістю моральної мотивації своїх вчинків і успішного морального вдосконалення на шляху до кращого» [2, с. 349].

«Людська особистість, – дійшов висновку С. Франк, – є, з одного боку, для себе самої, так, як вона інтуїтивно усвідомлює себе у самопереживанні, якийсь нескінченний живий внутрішній світ, зсередини зв'язаний з буттям і вкорінений в бутті як цілому; з другого боку, ззовні вона є «душею» одиничного тілесного організму, приуроченої до останнього і з ним пов'язаної; через цей зв'язок з тілом, якому властива непроникність і просторова роздільність, вона сама є щось «окреме», що протистоїть іншим «душам» або живим людям і лише ззовні з ними зустрічається» [5, с. 55].

У цьому контексті не можна залишити поза увагою теорію суспільного договору – як «неявної згоди між членами суспільства щодо співпраці та допомоги один одному», яка займала значне місце у працях філософів XVII–XVIII (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та ін.).

«Люди наділені свободою та рівністю від природи, – писав Ж.-Ж. Руссо, – проте за певний період історії вони втратили свої природні права. Можна подолати ці проблеми. Метою уряду повинне стати досягнення свободи та рівності громадян. Жодний з громадян не повинен бути настільки заможним, щоб бути в змозі купити іншого, і жодний не повинен бути настільки бідним, щоб бути змушений продавати себе» [6, с. 126].

Натомість, у середньовічній Європі існувала і інша думка, зокрема, у макіавеллівському «Государі», як зазначає В. Нерсесянц, домінує «аж ніяк не звеличення високої гідності людської особистості, що створює і творить саму себе. Немає в ньому апології вільної волі, спрямованої на добро і загальне благо; немає міркувань про покликання індивіда до цивільно-моральної діяльності на терені політики. У фокусі цього твору – ідеальний правитель і технологія його владарювання» [2, с. 176].

У другій половині XIX ст. значного поширення в Європі набуває марксизм як сукупність теоретичних поглядів німецьких мислителів К. Маркса та Ф. Енгельса «на історію, політику, особистість та суспільство загалом, а також як вчення про систему революційних поглядів робітничого класу, що відображає закони розвитку людського суспільства та досвід класової боротьби народних мас проти експлуататорів, і що постійно розвивається на основі узагальнення цього досвіду» [7, с. 254].

Ідеї та постулати марксизму сприймалися тогочасними філософами неоднозначно. Так Ж.-П. Сартр вважав, що Маркс

«ставить у центр своїх досліджень конкретну людину – ту людину, яка визначається одночасно своїми потребами, матеріальними умовами свого існування і родом своєї діяльності...» [4, с. 123].

Натомість Ф. Ніцше зазначав, що соціалізм, прагнущий до усунення всіх наявних держав, «може розраховувати лише на коротке і випадкове існування за допомогою самого крайнього тероризму». Як би передбачаючи вигляд грядущого тоталітаризму, Ніцше говорив про знищення особистості при соціалізмі, реформуванні її до доцільного органу суспільного союзу, про режим покірності всіх громадян абсолютистська держава [2, с. 732].

А Булгаков взагалі вважав марксизм «похоронною піснею» особи й особистої творчості. «Маркс, – зауважував він, – зашнурував життя й історію у «соціалістичний корсет», який ламає ребра, та до кінця розчинив ядро особи в соціології» [4, с. 123].

Послідовник Г. Сковороди – П. Юркевич – на протигагу марксизму, складовою частиною якого, як відомо, були утопічні ідеї знеособлення соціуму Т. Мора, Т. Кампанелли, Ф. Бекона та ін., був переконаний, що кожна людина – найглибша основа і духовно-етичне джерело людського суспільства. У діяльності його серця – в почуттях, переживаннях, емоціях, реакціях, а не в думках, в їх всезагальності, відображається індивідуальність особистості. Філософ підкреслював, що «розум лише вершина, а не коріння духовного життя людини. Знання ми отримуємо в результаті духовної діяльності; лише тоді, коли воно проникло в серце, знання може бути засвоєним» [8, с. 191–192].

Специфіка буття людини, як слушно зауважує С. Щерба, – полягає в поєднанні, взаємодії трьох буттєвих вимірів. Першим з них є те, що кожна людина існує як така, що здатна мислити й відчувати «річ» (тіло). По-друге, кожна людина є індивідуальним представником виду *Homo sapiens*, результатом біологічної еволюції. По-третє, людина існує як соціально-історична сутність, що виражається в її особистості. Все це в єдності становить вихідні характеристики людського буття [9, с. 32].

Згідно з Л. Божович, існують два критерії особистості, що сформувалася:

по-перше, – людину можна вважати особистістю, якщо в її мотивах існує ієрархія в одному певному сенсі, а саме якщо вона здатна долати власні спонукання заради чогось іншого. У таких випадках кажуть, що суб'єкт здатний до опосередкованої поведінки. При цьому передбачається, що мотиви, по яких долаються безпосередні спонуки, соціально значущі;

по-друге, особистість характеризується здатністю до свідомого керівництва власною поведінкою, яке здійснюється на основі усвідомлених мотивів-цілей і принципів [10, с. 144].

Вирішенню споконвічної філософсько-правової проблеми справедливого врегулювання взаємовідносин особистості та соціуму, тобто індивіда та держави у особі її владних законодавчих та виконавчих органів, а також інститутів громадянського суспільства як провідників суспільно-політичної думки, були присвячені праці прихильників екзистенціалізму як філософії існування.

В екзистенціалізмі, зазначає Г. Торгашев, справжнє існування людини (екзистенція), «буття-в-світі», протиставляється його недійсності існування у світі об'єктивації, тобто у культурній сфері суспільства, держави, закону тощо. «В екзистенції людина виступає як справжня особистість і є самим собою. Поза цим екзистенціального стану вона постає «як всі», як «інший» для себе і для інших, виявляється безособовою істотою в світі об'єктивованих цінностей, відносин і форм спілкування. В такому безособовому світі людина лише в ситуаціях глибокого потрясіння осягає істота своєї екзистенції, сенс свого буття в світі» [11, с. 127].

«З такої точки зору, – продовжує учений, – основне завдання філософії права полягає в розумінні і трактуванні права як екзистенціального явища в його розрізненні і співвідношенні з офіційним законом (позитивним правом). У цьому контексті екзистенціальне право виступає як справжнє право (як вираз «справжнього існування», екзистенції), а закон (позитивне право) – як щось несправжнє, відчужене від людини і що протистоїть його екзистенціальної суті, як знеособлена, об'єктивувати форма вираження «несправжнього існування» [11, с. 128].

У цьому контексті особливого значення набуває методологічна функція філософії, яка не зводиться лише до методології пізнання, а й охоплює весь рівень методології людської діяльності. Так, згідно з С. Щербою, до таких функцій відносяться:

а) ідеологічна, яка показує, що філософські вчення й напрями виражають не тільки «чисте прагнення до істини», а й інтереси та позиції певних суспільних сил, спільнот (націй, класів тощо). Тому будь-яка філософська школа з позицій певного класу формує світогляд і впливає на суспільну діяльність з тих же соціальних (класових) позицій;

б) виховна, що показує, що опанування філософськими знаннями, філософським мисленням сприяє формуванню в

людини потреб і прагнень до розумного осягнення світу й самої себе, свідомого визначення свого місця в світі, своїх найвищих цінностей, ідеалів, життєвих орієнтирів і цілей, сенсу життя;

в) аксіологічна, яка вказує на місце цінностей в житті, на структуру ціннісного світу, тобто на зв'язок різних цінностей між собою, із соціальними й культурними факторами та структурою особистості. Вона досліджує моральне й естетичне ставлення людини до дійсності;

г) інтегруюча (інтегративна), яка показує, що філософія робить узагальнення з висновків часткових (спеціальних, «конкретних») наук, пов'язуючи їх з постановкою й розв'язанням корінних світоглядних проблем; тим самим філософія сприяє створенню цілісної системи наукового знання, елементи якої (окремі науки, галузі, розділи) між собою не пов'язані. При цьому філософія не підміняє конкретних наук, не претендує на розв'язання «своїми методами» їх проблем [6, с. 21–22].

Для правильного розуміння соціально-філософської теорії особистості, – пише В. Лисовський, – важливо чітко розмежувати поняття «людина», «індивід», «особистість». «Людина – родове поняття, яке вказує на приналежність даної особи до людського роду – вищого ступеня розвитку живої природи, генетично пов'язаної з іншими формами життя. Як жива істота вона підпорядкована основним біологічним та фізіологічним законам, як соціальна – законам розвитку суспільства. Специфіка людини в порівнянні з іншими живими істотами полягає в тому, що вона володіє членороздільною промовою, мисленням, свідомістю, потребою і здатністю до практичної діяльності» [12, с. 34].

«Поняття «індивід», – зазначає учений, – характеризує окрему людину. Точніше кажучи, індивід – це одинична особина, що належить людському роду. Аналогічне смислове навантаження несе поняття «індивідуальність». Воно може бути віднесено до людини як до організму і до особистості. Особистість завжди індивідуальна, оскільки кожна особистість неповторна, але індивідуальність також властива тваринам, рослинам, речам. Під особистістю розуміється «конкретне вираження сутності людини, певним чином реалізована інтеграція в індивіді соціально значущих рис і соціальних відносин даного суспільства.

Як бачимо, поняття «особистість» охоплює як загальні, так і індивідуальні риси людини. Людина не народжується особистістю, а стає нею в процесі розвитку» [12, с. 34–35].

Схожій позиції дотримувався й О. Леонтьєв, який наголошував, що особистість – це насамперед результат процесу виховання і самовиховання, тобто «особистістю не народжуються, а стають. Діти не мають особистості, оскільки відповідальність за їх вчинки ставиться їхнім батькам» [13, с. 103].

«Формування особистості, – писав учений, – передбачає розвиток процесу ціле утворення і, відповідно, розвитку дій суб'єкта. Дії, все більше збагачуючись, як би переростають те коло діяльностей, які вони реалізують, і вступають в суперечності з мотивами, що їх зумовили. Явища такого переростання добре відомі і постійно описуються в літературі по віковій психології, хоча і в інших термінах; вони-то і утворюють так звані кризи розвитку – криза трьох років, семи років, підліткового періоду, як і набагато менше вивчені кризи зрілості. В результаті відбувається зрушення мотивів на цілі, зміна їх ієрархії і народження нових мотивів – нових видів діяльності; колишні цілі психологічно дискредитуються, а що відповідають їм дії або зовсім перестають існувати, або перетворюються в безособові операції» [13, с. 103–104].

Висновки. Людина, це фізична особа, якій притаманна наявність певних антропологічних та соціологічних ознак, сукупність яких є визначальною характеристикою її особистості. Якщо перші ознаки людина отримує, так би мовити, «природним шляхом» й вони є відображенням її індивідуальності, тобто певної автономності у соціумі, то другі – є наслідком засвоєння певних знань під час виховально-навчального процесу і визначають рівень її адаптації до умов існування у суспільстві собі подібних (соціалізації).

Людина не народжується особистістю, а стає нею в процесі розвитку, тобто особистість – це насамперед результат процесів виховання-навчання і самовиховання-самовдосконалення. Особистість, що сформувалася як повноцінний суб'єкт правовідносин, що виникають під час життєдіяльності соціуму, має відповідати певним критеріям:

по-перше, здатністю долати власні спонукання заради чогось іншого соціально значущого, тобто до опосередкованої поведінки;

по-друге, здатністю до свідомого керівництва власною поведінкою в контекстах соціальних відносин, спілкування і предметної діяльності, що здійснюється на основі правосвідомості – усвідомленого дотримання загальноновизнаних у суспільстві

мотивів-цілей-принципів, що встановлюють правила соціально прийнятних взаємовідносин у системі індивідуум – соціум.

Таким чином, можна зробити висновок, що рівень розвитку особистості залежить від розумного балансу природного прагнення щодо задоволення потреб, як основного елементу духовної структури її особистості та прийнятих на себе обов'язків, які впливають із умов життєдіяльності людської спільноти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. История политических и правовых учений : учебник / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2004. – 944 с.
2. Павленко В. Н. Культурно-историческое развитие психических процессов и теория поэтапного формирования умственных действий / В. Н. Павленко // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 53–60.
3. Платон. Собрание сочинений : в 4 т. / Платон ; пер. с древнегр. ; под. общ. ред. А. Ф. Loseva, В. Ф. Asmus, А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1994. – Т. 3 – 654 с.
4. Філософія : курс лекцій : у 2 ч. / уклад. О. П. Бойко. – Суми : УАБС НБУ, 2010. – Ч. 1 : Історія світової та української філософії. – 113 с.
5. Франк С. Л. Духовные основы общества: введение в социальную философию / С. Л. Франк. – Париж, 1930. – 311 с.
6. Філософія права : підручник / [О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін.]; за ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2009. – 208 с.
7. Duden. Deutsches Universal Wörterbuch / Duden. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich : Dudenverlag, 1996. – 816 p.
8. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Київ : Орії, 1992. – 230 с.
9. Щерба С. П. Філософія : навч. посіб. / С. П. Щерба, В. К. Щедрін, О. А. Заглада ; за заг. ред. С. П. Щерби. – Київ : МАУП, 2004. – 216 с.
10. Божович Л. И. Проблемы формирования личности : изб. психол. тр. / Л. И. Божович ; под ред. Д. И. Фельдштейна. – 3-е изд. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т ; Воронеж : МОДЕК, 2001. – 352 с.
11. Торгашев Г. А. Философия права : курс лекций / Г. А. Торгашев. – М. : Проспект, 2017. – 192 с.
12. Психология развивающейся личности / под ред. А. В. Петровского. – М. : Педагогика, 1987. – 240 с.
13. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.

REFERENCES

1. Nersesians, V.S. (Eds.). (2004). *Istoriia politicheskikh i pravovykh uchenii [History of political and legal studies]*. (4th ed., rev.). Moscow: Norma [in Russian].
2. Pavlenko, V.N. (1995). *Kulturno-istoricheskoe razvitiie psichicheskikh processov i teoriia poetapnogo formirovaniia umstvennykh deistvii* [Cultural-historical development of mental processes and the theory of the gradual formation of mental actions]. *Voprosy psihologii, Psychology issues*, 1, 53-60 [in Russian].
3. Platon. (1994). *Sobranie sochinenii [Collected Works]*. (Vols. 3). A.F. Losev, V.F. Asmus, & A.A. Taho-Godi (Eds.). Moscow: Mysl [in Russian].
4. Boiko, O.P. (2010). *Filosofiiia [Philosophy]*. (Vols. 1). Sumy: UABS NBU [in Ukrainian].

5. Frank, S.L. (1930). *Duhovnye osnovy obscestva: vvedenie v socialnuu filosofiiu* [Spiritual Foundations of Society: An Introduction to Social Philosophy]. Rarizh [in Russian].
6. Danylian, O.H., Dzoban, O.P., & Maksymov, S.I. (et al.). (2009). *Filosofia prava* [Philosophy of law]. O.H. Danylian (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
7. Duden. (1996). *Deutsches Universal Wörterbuch*. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag.
8. Chyžhevskiy, D. (1992). *Narysy z istorii filosofii na Ukraini* [Essays on the history of philosophy in Ukraine]. Kyiv: Orii [in Ukrainian].
9. Shcherba, S.P., Shchedrin, V.K., & Zahlada, O.A. (2004). *Filosofia* [Philosophy]. S.P. Shcherba (Eds.). Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
10. Bozhovych, L.I. (2001). *Problemy formurovannia lichnosti* [Personality formation problems]. D.I. Feldshtein (Ed.). (3rd ed.). Moscow: Mosk. psihol.-soc. in-t; Voronej: MODEK [in Russian].
11. Torgashev, G.A. (2017). *Filosofia prava* [Legal philosophy]. Moscow: Prospekt [in Russian].
12. Petrovskii, A.V. (Ed.). (1987). *Psihologiiia razvivaiusceisia lichnosti* [Psychology of a developing personality]. Moscow: Pedagogika [in Russian].
13. Leontev, A.N. (1977). *Deiatelnost. Soznanie. Lichnost* [Activity Consciousness. Personality] (2nd ed.). Moscow: Politizdat [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 18.07.2018

Brovko N. – Ph.D in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theoretical and Legal and Socially Humanistic Disciplines of the Bila Tserkva National Agrarian University, Bila Tserkva, Ukraine

Genesis of the Grounds and Principles of Philosophical and Legal Understanding of Personality and the Process of its Formation

The article analyses the regularities of the process of personality's formation in the context of the philosophical and legal understanding of its genesis during the main stages of the development of human society. It was established that the main criteria for assessing a full-fledged conscious human personality are will, virtue, and justice, level of cultural education, law-abiding behaviour, and respect for the traditions, customs and mentality of the society in which they live or are temporarily located. Having examined this issue in the historical, theoretical and methodological, psychological and sociological aspects, as well as from the point of view of existentialism, theology, liberalism, Marxism and other philosophical and legal dimensions, the author came to certain logical and scientifically grounded conclusions: 1. A person is an individual who is characterized by the presence of certain anthropological and sociological features, the totality of which is a determining characteristic of his personality. If the first signs of a person are received, so to speak, «in a natural way» and they represent a reflection of its individuality, that is, a certain autonomy in society, then the second one – is a consequence of the assimilation of certain knowledge during the educational process and determine the level of its adaptation to the conditions of existence in a society of its own (socialization). 2. A human being is not born as a person, but

becomes one in the process of development, that is, becoming a personality is primarily the result of the processes of education, training and self-education, self-improvement. 3. Personality, formed as a full-fledged subject of legal relationships that arises during the life of society, must meet certain criteria: first, the ability to overcome his own motives for the sake of something else, socially meaningful, that is, to mediate behaviour; second, the ability to guide his own behaviour consciously, in the context of social relations, communication and substantive activity, carried out on the basis of legal consciousness – conscious observance of universally recognized in the society motives-goals-principles, that establish the rules of socially acceptable relationships in the system of the individual – the society. 4. The level of personality's development depends on a reasonable balance of the natural desire for satisfaction of needs, as the main element of the spiritual structure of his personality and of the duties undertaken by him, which stem from the conditions of the life in the human community.

Keywords: existentialism; Marxism; morality; culture; subordination to laws; legal consciousness; justice; theology; Freudianism.